

ЧАСТИНА І

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327.53-57 (100)

Толстов С.В.

КРИЗА «ЛІБЕРАЛЬНОГО ПОРЯДКУ»: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У політичній літературі під ліберальним міжнародним порядком мається на увазі специфічна структура міжнародних відносин, створена ліберальними демократіями Заходу після Другої світової війни. Її відрізняли узгоджений підхід до проблем міжнародної торгівлі, безпеки, прав людини та інших важливих питань світової політики.

Дискусія в політико-академічному середовищі щодо перспектив збереження або реформування ліберального порядку зосереджена навколо декількох головних питань. Йдеться про перспективи дотримання принципів раціональності, нормативності та відкритості в регулюванні міжнародних відносин; ролі політичних кіл США, Росії та Китаю в загостренні суперництва великих держав і спроби перегляду взаємоприйнятних форм міждержавної взаємодії; вплив зміни балансу сил на принципи міжнародних відносин, і в більш широкому плані – на напрям їх еволюції.

Ключові слова: міжнародний порядок, міжнародна система, міждержавні взаємодії, ліберальний інтервенціонізм, гегемонія, суперництво.

Толстов С.В. Кризис «либерального порядка»: причины и последствия.

В политической литературе под либеральным международным порядком подразумевается специфическая структура международных отношений, созданная либеральными демократиями Запада после Второй мировой войны. Ее отличали согласованный подход к проблемам международной торговли, безопасности, прав человека и другим важным вопросам мировой политики.

Дискуссия в политико-академической среде относительно перспектив сохранения или реформирования либерального порядка сосредоточена вокруг нескольких главных вопросов. Речь идет о перспективах сохранения принципов рациональности, нормативности и открытости в регулировании международных отношений; роли политических кругов США, России и Китая

в обострении соперничества великих держав и попытках пересмотра взаимоприемлемых форм межгосударственного взаимодействия; влиянии изменения баланса сил на принципы международных отношений, и в более широком плане – на направление их эволюции.

Ключевые слова: *международный порядок, международная система, межгосударственные взаимодействия, либеральный интервенционизм, гегемония, соперничество.*

Tolstov S. The crisis of the liberal order: the causes and consequences.

The term of the 'liberal international order' refers to the specific structure of international relations created by Western democracies after World War II. It was distinguished by a coordinated approach to the problems of international trade, security, human rights and other important issues of world politics.

The politico-academic discussion regarding the prospects for defending or reforming the liberal order is focused on several main issues. It is about the prospects of maintaining the principles of rationality, normativity and openness in the regulation of international relations; the role of the American, Russian and Chinese political establishment in exacerbating the rivalry between the great powers and in attempting to revise mutually acceptable forms of interstate interaction; the influence of changing balance of power on the principles of international relations, and broadly on the trends of their evolution.

Keywords: *international order, international system, interstate interactions, liberal interventionism, hegemony, rivalry.*

В міжнародних відносинах кожної історичної доби виявляються певні, найбільш притаманні їй форми та способи політичної взаємодії, які прямо чи опосередковано пов'язані з забезпеченням загальних правил гри. В полічному середовищі домінують уявлення, що в щільно взаємопов'язаному, взаємозалежному світі упорядкованість міждержавних стосунків потребує дотримання відповідних правил і нормативів, які дозволяють збалансувати інтереси різних країн і забезпечують взаємоприйнятні результати перебігу їх багатосторонньої взаємодії.

Сукупність відносно тривких базових характеристик міжнародної системи визначається умовним поняттям «міжнародний порядок», у межах якого застосовуються різні форми регулювання міждержавної взаємодії. Найпоширенішим інструментом, покликаним протидіяти стану суцільної анархії, вважається сукупність принципів, які конкретизують загально визнані

або хоча б загальноприйнятні правила зовнішньополітичної поведінки. Оскільки добровільне дотримання загально визначених правил і норм становить скоріше виняток, аніж норму, учасники міжнародної системи тяжіють до встановлення певних політичних і моральних рамок – критеріїв, які своєю чергою створюють підстави для запровадження примусових дій у вигляді санкцій до тих, хто відмовляється визнавати й виконувати загальноприйнятні правила гри. В цій площині постає питання про інституціональні механізми ухвалення та забезпечення колективних рішень, а також форм контролю за дотриманням відповідних процедур та обмежень проти країн-порушників «міжнародного порядку».

Для країн євроатлантичної цивілізації та низки позаєвропейських демократій цінність ліберального порядку періоду 1990-2008 рр. визначалася здобутками тривалого миру, відносної економічної стабільності та зростання рівня життя більшості населення. В широкому контексті зміст сучасної дискусії про перспективи ліберального міжнародного порядку зводиться до того, чи є його занепад як форми регулювання міждержавних відносин неминучим унаслідок зміни конфігурації міжнародної системи, або сучасні симптоми кризи є тимчасовим явищем, і ліберальний порядок вдасться зберегти хоча б частково. Причинність таких очікувань теж має суто ліберально-ідеалістичне пояснення, адже альтернатива ліберальному порядку постає в формі загострення конфронтації між провідними великими державами, що взагалі спростовує сподівання на розв'язання глобальних проблем людства. Натомість загострення конкуренції та суперництва становить виклик усім трьом опорам стабільного і відносно гармонійного глобального розвитку, таким як раціональний підхід до регулювання міжнародних відносин, наявність прийнятних нормативних правил та відкритість економік і політичних систем.

В політичній літературі активна дискусія про перспективи ліберального міжнародного порядку розпочалася ще в першій половині 2010-х рр. й набула ознак провідної теми полеміки наприкінці десятиліття. В її перебігу визначилися дві основні точки зору. Перша полягає в неминучості збереження суттєвих ознак та важелів керованості в межах міжнародної системи, оскільки це відповідає інтересам переважної більшості держав світу. Зміст другого концепту полягає в неминучості трансформації міжнародного порядку під впливом загострення прямого суперництва між провідними центрами сили. Провідними адептами умовного «оптимістичного» підходу виступають такі відомі автори, як Дж. Айкенберрі [1; 2], А. Ачарія [3], І. Даалдер [4], М. Леонард [5], Дж. Най [6], А. Кортунів [7] та ін.

Обґрунтування скептично-раціоналістського підходу знаходимо в працях Г. Еллісона [8] та Р. Хааса [9], які вважають неминучою суттєву корекцію міжнародного порядку відповідно до нової розстановки сил, яка своєю чергою визначає нові тенденції та способи міждержавної взаємодії.

Окрема точка зору, висловлена Дж. Міршаймером [10], пропонує розглядати напрямки трансформації міжнародного порядку насамперед як наслідок структурних змін у міжнародній системі, які визначатимуть перебіг міжнародних процесів крізь призму відносин між провідними центрами сили. При цьому базовий сценарій, викладений у прогнозі Дж. Міршаймера, передбачає виокремлення в межах загального, рамкового міжнародного порядку автономних зон з відмінними нормативними режимами.

Утім, у більшості сучасних досліджень з проблематики міжнародного порядку увага приділяється частковим аспектам проблеми, таким як відновлення ролі геополітики, загострення протиріч у межах трансатлантичного співтовариства, перспектива оновлення нормативних підходів чи виправлення змістовних помилок і прорахунків, які призвели до девальвації цілей та цінностей ліберального інтернаціоналізму.

Мету цієї статті становить порівняльний аналіз концептуальних позицій сучасної політичної думки до проблеми трансформації міжнародного порядку та виявлення принципових підходів, які стосуються перспектив збереження керованості міжнародних процесів.

З середини ХХ ст. категорія міжнародного порядку все ширше застосовувалася в дискусіях про характер і стан міжнародної системи та спрямування міжнародних процесів. Більшість дослідників погоджуються, що після розпаду СРСР та стрімкого поширення процесів глобалізації в світі встановилася унікальна гегемонічна модель, підґрунтя якої визначали незаперечна військово-політична перевага США, поєднана з системою союзів і закордонною воєнною присутністю, відносною згодою домінуючих гравців з колективним забезпеченням глобальної стабільності та поширенням ліберальних правил торгівлі та інвестицій.

Наприкінці 1980-х рр., прогнозуючи настання «однополярного моменту» американської гегемонії, американський консервативний політичний оглядач Ч. Краутхаммер відзначав, що така перспектива стала можливою в результаті унікального збігу обставин на перехідному етапі трансформації міжнародної системи [11].

Пізніше Ч. Краутхаммер, висловлюючись цілком у дусі модної на той час неоконсервативної ідеології стверджував, що свідомі зусилля політичних кіл

США можуть перетворити «однополярний момент» на тривалу добу сталого американського панування в формі якісно нової моделі однополюсного світу, центром якого буде «конфедеративний» Захід. В цьому сенсі, стверджував Ч. Краутхаммер, «американська мета має передбачати управління світом, аби запобігти його перетворенню на багатополосний [12].

Втім, період безальтернативної гегемонії США виявився надто коротким і доволі нестабільним. Полемізуючи з Ч. Краутхаммером, американський політолог П. Ханна, автор популярної на той час книги «Другий світ» (2008 р.) зазначав, що американо-європейська взаємодія є важливою, хоча й недостатньою передумовою для тривалої гегемонії. За його, як згодом з'ясувалося, занадто оптимістичним прогнозом, партнерство Америки та Європи мало тривати, зокрема в таких питаннях як торгівля, Афганістан і близькосхідні проблеми, та виключало можливість створення альтернативного «полюса влади» всередині західної цивілізації [13]. Водночас П. Ханна зауважував, що сподівання на західну солідарність не мають залишали поза увагою той факт, що й країни «сучасного Сходу» вже стали набагато впливовішими. Й тому «самий лише Захід не зможе бути єдиним центром влади. Інакше кажучи, твердження Краутхаммера розцінювалися не тільки як хибні, але й вочевидь запізнілі. Як стверджував П. Ханна, в новітніх умовах «нам потрібні речі, які інтегруватимуть Схід і Захід, а не ті речі, які збурюватимуть Схід підійматися проти Заходу» [14].

Для розуміння природи міжнародного порядку як явища важливі неокласичні висновки і тези І. Валлерстайна, сформульовані в руслі еволюційно-циклічної теорії міжнародних відносин. Концепція І. Валлерстайна пов'язує зміни у міжнародній системі з її полярністю та наявністю гегемонічної держави. Зв'язок між станом світ-системи та позицією її гегемонічного лідера обумовлений тим, що держава-гегемон має забезпечувати стабільний позитивний баланс і бути достатньо могутньою, аби «нав'язати» відповідний міжнародний порядок. При цьому «цикли гегемонії» мають набагато більшу тяглість, ніж цикли економічної кон'юнктури. Адже в світі, який «складається з множини так званих суверенних держав», ствердитися в ролі держави-гегемона доволі важко. І. Валлерстайн нагадував, що за останні декілька століть це вдавалося лише трьом державам – спочатку Об'єднаним Провінціям (Нідерландам) в середині XVII ст., Сполученому Королівству (Великій Британії) в середині XIX ст., й нарешті США в середині XX ст. [15, с. 347].

Зміна циклів гегемонії зазвичай пов'язана з тривалими війнами, які І. Валлерстайн назвав «тридцятилітніми». Адже піднесення держави-гегемона є

наслідком довгої боротьби з іншими потенційними претендентами на гегемонію. Однак в усіх відомих випадках роль гегемона дісталася тій державі, якій вдавалося створити найбільш ефективний виробничий механізм, а потім, у більшості випадків – виграти війну з основним суперником. При цьому держава-гегемон має охороняти свій статус та нав'язаний світу світовий порядок від зазіхань з боку опонентів. На думку І. Валлерстайна, саме ці чинники пояснювали низку війн та військових операцій, які США вели в колишній Югославії, Афганістані, Іраку, Лівії та ін. країнах попри їх марнотратний характер та невизначеність воєнних цілей. Головна прихована мотивація полягала у тому, аби підтримувати нав'язаний світовий порядок, для чого держава-гегемон має час від часу вдаватися до демонстрації воєнної сили. Водночас слід мати на увазі, що нерівномірність розвитку призводить до посилення держав-ревізіоністів, які прагнуть позбавитися від диктату держави-гегемона. Якщо ж міць держави-гегемона вступає в фазу повільного занепаду по відношенню до країн-конкурентів, цей процес набуває фактично незворотного характеру, що обумовлює назрівання чергової системної кризи [16].

В сучасній міжнародно-політичній дискусії довкола розхитування та руйнування ліберального міжнародного порядку глобальна фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. відіграє роль межі, яка відділяє еру «гегемонічної стабільності» від вочевидь нестаціонарної й нерівноважної міжнародної системи, позначеної посиленням напруженості та відвертим і подекуди демонстративним загостренням конфронтаційних тенденцій. Глобальна криза 2008-2009 рр. сприяла прояву нових загроз міжнародній стабільності, а її наслідки спричинили запеклу суперечку про перспективи збереження ліберального міжнародного порядку, побудованого на домінуванні США та їхніх союзників як умовної спільноти держав «колективного Заходу».

Доцільно особливо звернути увагу на практичну відсутність у політичній літературі базових визначень, які б стосувалися ознак і характеристик «ліберального» міжнародного порядку. При цьому за загальними спостереженнями, які мають ознаки аксіоматичного сприйняття, в тлумаченні міжнародного порядку завжди присутні ідеологічні та загальнопобутові мотивації, які своєю чергою є відбитком стереотипів суспільної свідомості та політичної культури владних кіл різних країн. Те ж стосується і моделі ліберального міжнародного порядку, побудованого на основі американської гегемонії.

При цьому критики американоцентричного світового порядку стверджують, що скасування гегемонії США зробить міжнародну конкуренцію більш справедливою й відновить природні форми еволюції міжнародних відносин. Подібні аргументи цілковито поділяють прибічники відновлення великодержавного статусу Росії, які сподіваються, що нова мультицивілізаційна багатополарність призведе до перерозподілу впливів на міжнародній арені за рахунок суттєвого піднесення ролі провідних незахідних країн, невдоволених тривалим економічним і політичним домінуванням США, ЄС, Японії та створених ними інституцій. Натомість прихильників американоцентричного світового порядку відлякує перспектива настання «неліберальної доби» як світу без правил, поділеного конкуруючими блоками на сфери впливу та зони регіонального суперництва.

До останнього часу переважна більшість американських та європейських авторів погоджувалася з тим, що політичній еліті США загалом вигідний стабільний і відкритий міжнародний порядок, заснований на не надто жорстких, проте зрозумілих і раціональних правилах гри. З цього погляду багатьма коментаторами «ліберальний інтернаціоналізм» тлумачиться як «вмонтований» політико-економічний та ідеологічний компонент, що відображав природне спрямування міжнародної стратегії США. Адже після Другої світової війни саме США ініціювали розробку системи міжнародних норм та інститутів, побудованої на політико-ідеологічних уподобаннях західної, переважно англо-американської політичної еліти.

Серед різноманітних коментарів з приводу природи ліберального міжнародного порядку як політичного феномену суттєво вирізняється модель, запропонована головою американської Ради з міжнародних відносин Р. Хаасом [9]. Відкидаючи стереотипні уявлення, згідно яких ліберальний міжнародний порядок вважається ледь не уособленням ідеалістичних уявлень про справедливий міжнародний устрій, Р. Хаас переконливо доводить, що глобальний порядок, побудований після Другої світової війни, більшу частину своєї історії «складався з «двох паралельних порядків». Один із них сформувався на тлі «холодної війни» між США та СРСР. Його основу визначав «жорсткий баланс воєнних сил у Європі та Азії», підкріплений ядерним стримуванням. У своєму суперництві в часи «холодної війни» обидві сторони демонстрували певну стриманість. «Відкат назад» – тогочасне поняття, що слугувало аналогом сучасної практики «зміни режимів» – відкидався сторонами як нереалізуємий і безрозсудний. «Обидві сторони слідували неофіційним правилам гри, включаючи повагу до сфер впливу та (статусу) союзників».

Кінець кінцем вони прийшли до узгодженого розуміння політичного порядку на основній арені «холодної війни» в Європі, і в 1975 р. закріпили це порозуміння в Хельсінкському Заключному акті НБСЕ. «Навіть у розділеному світі два центри сили змогли домовитися про те, як буде відбуватися суперництво. Цей порядок базувався на засобах, а не на цілях. А наявність лише двох центрів сили полегшила досягнення угоди» [9].

Водночас, стверджує Р. Хаас, інший світовий порядок, що сформувався після Другої світової війни, діяв паралельно з першим і був насправді ліберальним. Його головними учасниками були демократії, а інструментами – допомога й торгівля для зміцнення зв'язків і поваги до закону як усередині країн, так і в відносинах між ними. Економічний аспект цього порядку був націлений на створення в некомуністичній частині світу певного режиму відносин, які визначали торгівля, розвиток і відлагоджена фінансова система. Вільна торгівля мала стати драйвером економічного зростання й об'єднати країни, аби спроби розпочинати війну стали надто дорогим задоволенням. Долар США був де-факто визнаний глобальною валютою. Глобальний порядок, попри формальне визнання верховенства ООН, залежав від готовності некомуністичного світу, насамперед союзників США, визнавати американську гегемонію. При цьому обидва порядки служили інтересам США.

Р. Хаас зауважує, що стабільність міжнародного порядку під час «холодної війни» визначалася спроможністю економіки США забезпечувати необхідні витрати. Своєю чергою, розширення міжнародної торгівлі і можливостей для інвестицій сприяли економічному зростанню. Все більше країн ставали демократіями. Хоча жоден з цих порядків не будувався на ідеальному консенсусі, «у кожному з них було достатньо згоди, аби не спричиняти прямі виклики. Якщо тодішня американська зовнішня політика стикалася з проблемами, як у В'єтнамі чи Іраку, це відбувалося не через союзницькі зобов'язання чи дефекти світового порядку». Причина скоріше полягала в непродуманих рішеннях розпочинати витратні війни [9].

Важливим, якщо не головним елементом у концепції ліберального міжнародного порядку є теза про те, що саморозпуск СРСР і розпад радянської системи впливу призвели до універсального розширення режиму відносин, який встановився між демократичними державами західного світу. При цьому головна політична тенденція подавалася як всесвітній транзит від авторитаризму до демократії та ринкової економіки, а головне протиріччя нової епохи після демонтажу більшості комуністичних режимів подавалося як протистояння між спільнотою демократичних держав та авторитарними й

диктаторськими режимами, які уособлювали табір реакції та архаїчні форми політичного устрою.

Окремі відступи від ліберальних принципів у міждержавних відносинах мотивувалися необхідністю силового реагування на дії авторитарних режимів, які застосовували практику масового порушення прав людини, розхитували режим нерозповсюдження зброї масового враження чи уособлювали небезпеку для сусідніх країн. В якості форм реагування на ці загрози мали застосовуватися несилові засоби тиску (санкції) та силові методи (застосування стандартних форм реагування на кризи на кшталт операцій з силового примусу до миру чи проведення гуманітарних інтервенцій). При цьому враховувалася неминучість певних, й подекуди суттєвих відступів від ліберальних принципів міжнародного спілкування, а головним пріоритетом, якого мали дотримуватися військові контингенти США та держав-учасниць очолюваних ними багатонаціональних коаліцій в Афганістані, Іраку, Сирії чи Лівії, була безпека особового складу експедиційних військ.

Застосування різних стандартів у тлумаченні конфліктних ситуацій та способів реагування на них у державах західного системного ядра та в країнах периферії навряд чи виглядало дивним. Адже й під час існування біполярної системи дотримання мирного співіснування та діалогу у відносинах між США та СРСР не заперечувало непряме суперництво з застосуванням сили та підтримку протилежних ворогуючих сторін у країнах «третього світу».

Лише згодом, головню під впливом глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр., у західних політичних колах з'явилося усвідомлення, що глобалізація виявилася нетотожною вестернізацією. Адже наслідки глобалізації багато в чому відрізнялися від початкових очікувань, пов'язаних зі зміцненням економіко-технологічного домінування Заходу та послідовного впливу країн Заходу на трансформацію політичних систем та економік у незахідному світі. Глобалізація не запобігла появі нових центрів економічного зростання, ефективність яких виявилася іншою, хоча й подекуди не меншою, ніж у традиційних фінансових і промислових осередках світової капіталістичної системи.

Для західної спільноти джерелом тривоги стала низка небезпечних симптомів, таких як боргова криза, зростання бюджетних дефіцитів, загострення інституціональних дисбалансів та політичних протиріч у країнах ЄС, ревізіонізм у політиці Росії та Китаю та поширення авторитарних тенденцій у численних країнах – від Угорщини до Венесуели. Утім найбільш

потужним викликом «ліберальному» міжнародному порядку стала перемога Д. Трампа та його політика на посаді президента США у 2017-2020 рр.

Утім, попри зростання ролі незахідних центрів сили, міжнародна стратегія США залишається ключовим чинником, який впливає на спрямування тенденцій глобального розвитку. Отож, критичну загрозу послаблення, а можливо й руйнування ліберального міжнародного режиму, побудованого на західних правилах гри, становить саме відмова адміністрації США від традиційного курсу в сфері міжнародної безпеки. З цього погляду питання про те, чи залишатимуться США гарантом стабільності в відносинах між провідними державами, чималою мірою залежить від того, яку позицію Вашингтон займатиме у відносинах з традиційними союзниками США. Закидаючи традиційним партнерам використання нечесних методів конкуренції, Д.Трамп поставив за мету радикальний перегляд торговельних угод, що мало сприяти відновленню виробничого потенціалу американської економіки. Утім курс «безкомпромісного реалізму» його адміністрації не можна ототожнювати з ізоляціонізмом. З цього приводу директор програми досліджень у галузі безпеки в Массачузетському технологічному інституті професор Б. Позен справедливо відзначав, що позиціонування Д. Трампа в міжнародних відносинах залишалося послідовно гегемоністським і радше відповідало терміну «неліберальної гегемонії» [17].

На відміну від політики більшості попередніх президентів США, які дотримувалися звичних формальностей і показної доброзичливості у відносинах з провідними, насамперед європейськими союзниками, зовнішньополітичний курс Д. Трампа заперечував ментальні основи західної солідарності. На думку віце-президента Центру стратегічних і міжнародних досліджень Дж.Льюїса, на загал зміни політиці США та зрушення в міжнародних процесах не випадкові, адже вони стали наслідком збігу багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед них – нав'язані неоконсерваторами помилкові уявлення, що розпад СРСР знаменував остаточну перемогу Заходу в «холодній війні» й тріумф ліберального глобалізму. Втім, поширення технологій і нерівномірність розвитку не тільки не завадили, але й сприяли піднесенню Росії та Китаю, на які значною мірою орієнтувалися інші супротивники США, включно з Іраном і Північною Кореєю.

За визначенням Дж.Льюїса, «мотиви, що спонукають Росію та Китай, є оборонними та реваншистськими». Обидві держави хочуть «повернути собі те, що вони вважають своїм законним місцем у світових справах, але вразливість їхніх режимів і занепокоєння, що США будуть використовувати ці вади, є

основним джерелом їхньої опозиції». З їхнього погляду США, не стикаючись з обмеженнями, прагнуть впливати і втручатися – за згодою чи без згоди ООН – аби переладнати за своїми потребами інші народи. Тому спротив опонентів американоцентричному міжнародному порядку чи спроби створення альтернатив західній «інформаційній гегемонії» мотивуються протистоянням тому, що політична еліта цих країн вважає за всебічну американську стратегію домінування. Іран і Північна Корея поділяють ці думки, і всі чотири країни разом прагнуть «використовувати нетрадиційні засоби для нанесення шкоди США. Наразі побоювання, що вони є кінцевими цілями політики зміни режимів, дещо пом'якшені успіхом їхніх зусиль, спрямованих проти США» [18, р. 95].

Висловлюючи ці застереження, Дж.Льюїс попереджав, що світ вступив у «конфліктний період», який не обов'язково веде до прямого військового конфлікту чи нової «холодної війни», адже економічна взаємопов'язаність гальмує надто різкі розриви між державами-суперниками. Проте навіть якщо за умов військово-технологічної переваги США конфлікт стосуватиметься переважно політичних та інформаційних аспектів, це потенційно не виключатиме застосування сили. Хоча опоненти США «воліли б уникати використання звичайних збройних сил для досягнення своїх цілей, ризик збройних конфліктів значно зростає». Причина – в тому, що опонентів США «спокушає відчуття американської слабкості, що провокує їх до спроб примусового перерозподілу світу, ... зокрема у Сирії, Криму, Південнокитайському морі і, можливо, в інших місцях» [18, р. 95].

Серед причин кризи ліберального світового порядку сучасні американські дослідники вказують на низку істотних прорахунків у політиці США після 2000 р. включно з інтервенцією до Іраку. Помилкові рішення завдавали шкоди США та створеним ними союзам і дискредитували концепцію поширення демократії. Окрім цього вдаються взнаки й очевидні внутрішні обставини, які обумовили специфіку виборчої кампанії 2016 р. та перемогу кандидата з чіткими націоналістичними гаслами. Виборча кампанія Д.Трампа досягла успіху тому, що була спрямована проти глобалістськи налаштованої еліти, байдужої до інтересів кваліфікованих робітників і переважної частини середнього класу. Тому, як стверджує теоретик ліберального інтернаціоналізму, професор політики та міжнародних відносин Принстонського університету Дж. Айкенберрі, президент Трамп є водночас і наслідком, і причиною теперішньої кризи. Його прихід на посаду – очевидний «крок у бік підриву ролі США як провідної країни міжнародного порядку». Утім, на думку Дж. Айкенберрі,

«ліберальна демократія, враховуючи її здатність до вдосконалення і саморегуляції, все ж зберігає подальшу перспективу». До того ж «життєздатна альтернатива ліберальному міжнародному порядку», який забезпечує «природну спадковість» у міжнародних відносинах, наразі відсутня, а численні національні держави так чи інакше поставатимуть перед потребами у розв'язанні великих і взаємопов'язаних проблем, з якими вони не здатні впоратися самотужки [19].

Дж. Айкенберрі звертає увагу на нагальну потребу виправлення помилок, які призвели до кризи ліберального проекту, який раніше мав підтримку населення в просуванні глобального капіталізму, однак згодом втратив «свій соціал-демократичний зміст». Отож, вдосконалення міжнародного порядку можливе за умов, якщо він буде зберігати систему стримувань і противаг, включно з гарантіями на користь меншин, дотриманням свободи слова, свободи ЗМІ, свободи віросповідання тощо. Інша вагома обставина стосується побудови «рівномірного міжнародного порядку», здатного забезпечувати вигідні умови для всіх ліберальних демократій та відновити «довіру до інтернаціоналізму».

Сподівання Дж. Айкенберрі на відновлення життєздатності лібералізму обумовлені тим, що демократії з відносно високим рівнем середнього доходу рідко скочуються до авторитаризму чи особистої влади (якщо не брати до уваги такі винятки, як Туреччина). Водночас він відверто визнає, що наука й досі не дала чіткої відповіді на питання, чому окремі країни перетворюються на демократичні. Що стосується Заходу, вірним рішенням має бути подолання розриву в доходах і припинення стагнації середнього класу, які підривають довіру народу до правлячих еліт і ЗМІ, спричиняють занепад політичних партій та відданість демократичним цінностям. Своєю чергою зміцнення західних суспільств має упередити «перехід глобальної влади» до «нових держав», що перебувають у фазі піднесення, та не дозволити вийти з-під контролю надзвичайно складним питанням взаємозалежності включно з розповсюдженням ядерної зброї, регулюванням фінансової системи, міграціями, упередженням пандемій тощо [1].

Полемізуючи з прибічниками ліберального інтернаціоналізму, голова американської Ради з міжнародних відносин Р. Хаас висловив низку слухних аргументів, які відображають критичне ставлення до методів захисту та перспектив збереження ліберального міжнародного порядку:

1. Р. Хаас доводить, що руйнування міжнародного порядку почалося майже одразу після закінчення «холодної війни» у формі скасування елементів взаємного стримування між центрами влади біполярної системи. За його

оцінкою, по закінченні «холодної війни» тогочасний глобальний порядок руйнувався поступово й «по частинах» – імовірно, через невдачу спроб Заходу інтегрувати Росію до спільноти демократій та відповідних інституцій. Однією з перших ознак руйнування старого порядку стало вторгнення Саддама Хусейна до Кувейту 1990 р. За часів максимальної могутності СРСР Москва напевно запобігла б цій авантурі як занадто ризикованій, однак не змогла упередити її в 1990 р.

2. Розширення НАТО, політика «зміни режимів» та воєнні інтервенції в Іраку (2003 р.) та Лівії (2011 р.) суперечили базовим принципам старого, Ялтинсько-Потсдамського світового порядку, та свідчили про ігнорування його основних інструментів взаємного стримування. Й хоча «Росія не кидала прямих воєнних викликів НАТО», вона, тим не менше, демонструвала готовність порушувати статус-кво, у тому числі шляхом застосування сили в Грузії (2008 р.), Україні (з 2014 р.), інтервенції в Сирії, а також агресивного використання кіберпростору з метою впливу на результати виборів у США та країнах Європи.

3. Фактор ядерного стримування ще діє, але більшість угод з контролю над озброєннями зруйновані чи перебувають у стадії деградації.

4. Авторитарна реставрація теж має розглядатися як пряма ознака розхитування ліберального порядку, про що свідчать зміни в політичних системах не тільки Росії і КНР, але й на Філіппінах, у Туреччині та Східній Європі.

5. Хоча глобальна торгівля зросла, останні раунди торговельних переговорів завершилися марно. СОТ вочевидь неспроможна розв'язати ключові виклики сьогодення, такі як нетарифні бар'єри та гарантування інтелектуальної власності.

6. Розстановка сил між провідними центрами сили блокує механізми глобального управління. Рада Безпеки ООН демонструє нездатність розв'язати більшість світових конфліктів, її склад не відображає реальне співвідношення сил, а система міжнародних угод демонструє неефективність перед викликами глобалізації.

7. Окрему проблему становить стрімке зростання державного боргу США та використання долара при застосуванні санкцій.

8. Політика США безпосередньо впливала на дезорганізацію міжнародного порядку. Адже спочатку США переоцінили свої можливості щодо перебудови Великого Близького Сходу, вдавшись до воєнної окупації Афганістану, Іраку та зміни режиму в Лівії, а згодом відмовилися від жорсткого реагування на перше застосування хімічної зброї в Сирії. Така поведінка

підбурювала інші країни до самостійних дій, таких як інтервенція Саудівської Аравії у Ємені чи дії Росії в Сирії та Україні. Так само й «вихід адміністрації Д. Трампа з низки міжнародних угод та висунення умов у межах колись непорушних альянсів у Європі та Азії» створює сумніви в надійності США як світового лідера [9].

Попри численні спекуляції з приводу можливості відновлення чи реформування ліберального міжнародного порядку, в середовищі західних політологів поширюється усвідомлення, що повернутися до попереднього міжнародного режиму вже вочевидь не вдасться. В своїй статті про піднесення й занепад ліберального міжнародного порядку представник неореалістичного напрямку Дж. Міршаймер обґрунтував декілька припущень щодо напрямків, у яких трансформуватиметься міжнародний порядок в умовах становлення багатополлярної міжнародної системи [10].

Погоджуючись із тим, що основним критерієм світового порядку є «глобальний розподіл сил», Дж. Міршаймер висловлює гіпотезу про можливість співіснування різних форм міжнародного порядку. Відмінність між різними формами міжнародного порядку полягає в широті охоплення. Так, за логікою Дж. Міршаймера, міжнародний порядок може бути рамковим або загальним, чи навпаки, обмеженим (регіональним) [10, р. 40-42].

Для того, аби міжнародний порядок розглядався як загальний, він має включати в себе всі великі держави світу. «Обмежені» порядки мають вужче охоплення й призначені головним чином для того, аби конкуруючі великі держави могли вести конкурентну боротьбу одна з одною. Так само різні форми міжнародних порядків можуть характеризуватися як реалістичні, агностичні чи ідеологічні (включаючи ліберальний різновид). Форма чи тип міжнародного порядку залежить насамперед від розподілу сил між великими державами. При цьому ключовим чинником є полярність міжнародної системи.

Ці твердження Дж. Міршаймер ілюструє прикладами з недавньої історії. Так, після Другої світової війни система зазнала трансформації й перейшла від багатополярного до біполярного світового порядку (1945-1989 рр.). В якості основних протагоністів післявоєнного світу США і СРСР сформували «всеосяжний міжнародний порядок» (overarching international order), який не був ні ліберальним, ні комуністичним, однак повністю відповідав інтересам безпеки обох сторін. Після розпаду СРСР адміністрація США, починаючи з президентства Дж. Буша-старшого, розпочала процес розширення ліберального міжнародного порядку на решту світу [10, р. 20-28].

При цьому встановлення ліберального міжнародного порядку передбачало вирішення трьох основних завдань:

- розширення впливу adeptів ліберального порядку в міжнародних інститутах;

- створення відкритої та інклюзивної міжнародної економіки на засадах вільної торгівлі та лібералізації ринків капіталу;

- експорту ліберальної демократії по всьому світу.

Цим завданням відповідало залучення трьох основних ліберальних теорій – ліберального інституціоналізму, економічної взаємозалежності і демократичного миру. Ця теоретична концепція передбачала демократичний транзит Китаю та Росії, їх інтеграцію до відкритої економічної системи та якомога більшу кількість сформованих державами Заходу міжнародних інститутів.

Дж. Міршаймер стверджує, що розширення НАТО на схід не було частиною класичної стратегії стримування Росії. Адже мета полягала в тому, аби інтегрувати країни Східної Європи і, по можливості, Росію до ліберального «співтовариства безпеки», яке сформувалося в Західній Європі під час «холодної війни». Так само й політика щодо Китаю полягала в його демократизації та інтегуванні в економічний порядок під егідою США.

На думку Дж. Міршаймера, криза ліберального міжнародного порядку була багато в чому спричинена наслідками глобальної фінансово-економічної кризи, хибними розрахунками доктрини Дж. Буша-молодшого і помилковими рішеннями адміністрації Б. Обама. В 1991-2004 рр. політика США здебільшого ґрунтувалася на ліберальних теоріях, які заперечували логіку політичного реалізму. Натомість переважна більшість реалістів виступала проти розширення НАТО, війни в Іраку, експорту демократії в країни Близького та Середнього Сходу та ігнорування балансу сил. Й лише переглянувши попередні постулати, адміністрація Д. Трампа почала повертатися до політики стримування по відношенню до Китаю і Росії. Проте навіть у період сталої однополярної гегемонії США навряд чи змогли б у повній мірі використати свій потенціал для побудови більш справедливого й гармонійного глобального режиму. Причину цього Дж. Міршаймер бачить у трьох «родових вадах» ліберального міжнародного порядку. Серед них:

- Неможливість реалізації амбітного проекту соціальної інженерії в глобальному масштабі.

- Недооцінка прагнення народів ряду країн до збереження національної ідентичності та суверенітету.

- Економічні та соціальні наслідки «гіперглобалізації», яка позначилася на погіршенні становища значних прошарків населення всередині самих ліберальних демократій.

Пояснюючи ці тези, Дж. Міршаймер відзначає, що спроби США збройним шляхом просувати демократію призвели до череди фактично програних війн. Експорт демократії та зміна режимів спричинили похвалення націоналізму. Своєю чергою зміни в балансі сил стимулювали об'єднання супротивників гегемонії США та посилення різнопланового спротиву з їх боку, що сприяло розхитуванню однополярності й, відповідно, обмежувало ефективність ліберального міжнародного порядку.

Відтак, попереджає Дж. Міршаймер, в зв'язку з завершенням однополярного періоду, «в найближчому майбутньому немає жодних шансів» для відродження будь-якої форми ліберального міжнародного порядку [10, р. 40]. В новому багатополярному світі, ймовірно, домінуватимуть різні типи реалістичних порядків, позначені подальшим погіршенням відносин між Росією та Заходом і загостренням суперництва між США та Китаєм. За президентства Д. Трампа поглибилися тріщини і в трансатлантичних відносинах. При цьому Д. Трамп з недовірою ставиться практично до всіх інститутів, що уособлюють ліберальний міжнародний порядок, в т. ч. й до ЄС і НАТО.

З другого боку, схвально ставлячись до зростання Китаю, західні політики фактично допомогли підірвати ліберальний порядок, оскільки Китай швидко перетворився на економічну державу зі значними військовими можливостями. Зі зростанням Китаю та поверненням Росії міжнародна система стала багатополярною, що є головним згубним фактором для ліберального міжнародного порядку. Китай і Росія чинять опір засадам ліберального порядку з реалістичних причин, оскільки його реалізація дозволила б США домінувати в міжнародній системі в економічному, військовому і політичному відношенні. Тому, вважає Дж. Міршаймер, з обранням Д. Трампа на посаду президента США ліберальний світовий порядок перетворився б на агностичний, навіть якби міжнародна система залишалася однополярною.

Описана Дж. Міршаймером конструкція включає три форми міжнародних порядків «реалістичного» типу:

- Міжнародний порядок на глобальному рівні оцінюється як «слабкий» та рамковий (thin overarching international order). Його компетенція поширюватиметься головню на контроль над озброєннями, забезпечення регулятивних норм світової економіки та проблематику зміни клімату. Інститути, що уособлюватимуть цю форму міжнародного порядку, будуть

зосереджені на сприянні міждержавному співробітництву. Побічно це нагадує вже існуючий формат багатосторонніх консультацій G20, який обговорює весь комплекс політико-економічних питань та уникає юридично зобов'язуючих рішень.

- Паралельно з цим рамковим форматом існуватимуть два типи жорстко обмежених (thick bounded) міжнародних порядків: один на чолі з Китаєм, та інший – на чолі зі США. Вони будуть зосереджені насамперед на конкуренції у сфері безпеки. Висловлюється теза, що жорстка економічна політика адміністрації Д. Трампа щодо Китаю – це тільки початок того, що обіцяє стати тривалим та інтенсивним суперництвом між «жорстко обмеженими» порядками США і Китаю з тенденцією до посилення взаємного антагонізму між ними.

Загалом викладений прогноз вражає схожістю нової архітектури зі світоустроєм біполярного світу часів «холодної війни». Окрім високого ступеня глобальної економічної взаємозалежності, основні відмінності полягають у частковій зміні лідерів та більш автономній ролі інших важливих суб'єктів міжнародної політики, включно з ЄС, Росією, Японією, Індією та низкою акторів середнього рівня.

Доцільно зауважити, що розглянута вочевидь недооцінює інерційні тенденції світової політики та ступінь зацікавленості інших країн у збереженні передбачуваності міжнародної взаємодії. Як стверджують прибічники реформістського підходу, збереження окремих ознак та механізмів ліберального міжнародного порядку відповідає намірам політичних кіл більшості держав ЄС та впливових регіональних країн у незахідному світі. З цього погляду очікування жорсткого блокового розколу світу, який описує модель Дж. Міршаймера, виглядає надто песимістичною перспективою.

На думку російського дослідника А. Кортунова, перспективи ліберального міжнародного порядку доцільно розглядати з точки зору міцності та популярності його базових принципів – раціональності, нормативності та відкритості. При цьому А. Кортунов робить цілком слушні припущення, що ліберальний міжнародний порядок не варто ототожнювати з американською гегемонією попри безперечний взаємозв'язок між цими явищами, а також що ліберальний світовий порядок виявився загалом ширшим і привабливішим, аніж політична ідеологія лібералізму в її теперішньому вигляді [7]. Виходячи з оцінки перспектив живучості трьох базових принципів ліберального міжнародного порядку, А. Кортунов припускає, що більшість країн поділятимуть зацікавленість у збереженні принципів ліберального раціоналізму та значного ступеня взаємної відкритості, попри очевидне посилення тенденції

до регіоналізації в регулюванні режимів торгівлі та економічних відносин. Тому навряд чи уряди багатьох країн, включаючи союзників США, беззастережно наслідуватимуть дії США, спрямовані на ізоляцію Китаю. Так само й Китай скоріше уникатиме конфронтації зі США, ніж вдаватиметься до демонстрації сили.

З приводу нормативності зміст проблеми виглядає дещо складнішим. Єдині для всіх норми і стандарти поведінки є стереотипним ідеалом ліберального міжнародного порядку. Такі норми можуть бути обов'язковими чи добровільними, закріпленими в договорах чи заснованими на прецедентах. Вони можуть здійснюватися через міжнародні організації, багатосторонні режими чи безпосередньо у відносинах між окремими країнами. Проте ці норми мають бути спільними для всіх. Умовну альтернативу нормативній єдності становлять всілякі варіанти світового безладу та хронічної нестабільності. Тому очевидну альтернативу ліберальному порядку становить «повернення до світу жорстко сконструйованих ієрархічних імперій, закритих регіональних торговельних альянсів і військово-політичних блоків» [7].

В разі загострення суперництва між провідними державами не можна відкидати й можливих спроб нав'язати впровадження різних, відмінних за змістом наборів і систем правил всередині окремих блоків. Такі спроби не важко помітити в практиці деяких об'єднань інтеграційного типу. Однак дотепер поряд із ними застосовувалися більш гнучкі загальні правила, що дозволяло підтримувати торговельні, інформаційні та інвестиційні відносини між різними державами та регіонами.

Загалом, попри періодичне порушення норм міжнародного права за останні 20-30 років система міжнародно-правового регулювання стала значно більш безпечною та ефективною. Хоча прогресуюче зменшення керованості світової системи вважається характерним проявом кризи міжнародного порядку, не можна не помітити й певних позитивних ознак, пов'язаних з розширенням кола й кількості учасників діалогу з глобальних проблем. Впродовж 2010-х рр. формат G20 перебрав на себе функції основної платформи глобального економічного діалогу, хоча загальні принципи роботи групи залишилися такими ж, як і в G7/G8.

Підводячи підсумок доцільно відзначити, що полеміка довкола перспектив збереження ліберального міжнародного порядку не має сенсу у відриві від прогнозування тенденцій та оцінки структурної будови міжнародної системи XXI ст. В новій багатополярній міжнародній системі багато що залежатиме не тільки від балансу сил між основними опонентами й

суперниками, а й від ступеня її децентралізації. Якщо в гегемонічній міжнародній системі міжнародний порядок гарантує інтереси домінуючої держави та забезпечує стабільність її панівного статусу, то в децентралізованій, а відтак – у нерівноважній системі відкритого типу головна функція світового порядку, сформульована в термінах ліберальної ідеалістичної раціональності, має становити максимальне використання можливостей багатосторонньої взаємодії та управління наслідками глобалізації. Ця функція має охоплювати розподіл вигід, регулювання поширення технологій, узгоджене розширення нових форм співпраці та мінімізацію ризиків і втрат.

Нездатність США виконувати гегемоністську роль у традиційному, повному обсязі, включно з відсутністю важелів, спроможних контролювати міжнародну політику Росії та КНР, може призвести до деградації чи навіть блокування діяльності існуючих міжнародних інституцій. Особливо це стосується можливих епізодів прямого й критичного загострення відносин між США з РФ і Китаєм як з головними опонентами. При цьому, враховуючи спектр протиріч, наявність численних локальних конфліктів і територіальних зон суперництва, приводи для загострення відносин можуть спорадично виникати у багатьох регіонах світу.

В умовах нової багатополярності велику роль відіграватиме політика ряду впливових країн, які можуть виступити на захист принципів ліберального порядку у межах неформальних коаліцій [4]. Серед таких імовірних груп по інтересах окремі експерти вже пропонували створити групу G9 (у складі ЄС, Франції, ФРН, Італії, Великої Британії, Австралії, Японії, Південної Кореї та Канади) та CANZUK (Канада, Австралія, Нова Зеландія та Велика Британія).

У сукупності з деякими провідними несвітоєвропейськими країнами блок прибічників реформованого світового порядку, побудованого на загальноприйнятних правилах, міг би створити суттєву протизагрозливу великодержавній конфронтації. Утім, для цього потрібно, аби правила міжнародного порядку більш гармонійно враховували інтереси незахідних країн та передбачали певні інструменти стримування, здані запобігати порушенню правил як з боку США, так і з боку РФ, КНР чи інших країн.

Важливий напрям подальших досліджень має охоплювати спостереження тенденцій, що формуються, та аналіз форм і стилю сучасних міждержавних відносин. У цьому сенсі можна констатувати певну зміну суті й значення деяких базових понять, зокрема еволюцію змісту й розгалуження форм відносин союзницького типу, меншу артикуляцію й скорочення ролі

стратегічних партнерств, зменшення дистанції між поняттями миру, перемир'я та війни.

Цілком звичним явищем стало формування різноманітних ситуативних коаліцій по інтересах та проведення нарад і переговорів зацікавлених сторін попри гострі суперечності між їх учасниками з низки інших питань. Тимчасові домовленості з окремих аспектів або приватні зобов'язання укладаються частіше, ніж письмові угоди. Узгодження регуляторних практик усе частіше оминає їх оформлення в якості юридичних зобов'язань, що має забезпечувати більшу гнучкість або дозволяє обходити внутрішньополітичні перепони. Приміром, навіть рішення групи G20 (як до речі і G7), не створюють юридичних зобов'язань, а їх дотримання відслідковується винятково в формі процесу взаємної оцінки, що має суто консультативний статус.

Добровільні нормативні обмеження, які не фіксуються в міжнародно-правових актах, усе частіше застосовуються як з боку держав, так і в практиці недержавних акторів. Водночас спостерігається скасування низки формальних міжнародних договорів, зокрема в галузі контролю над озброєннями.

Міждержавні відносини в сфері безпеки містять окремий блок викликів міжнародному порядку. Принципове значення має чітка оцінка загроз політичного, економічного і безпекового характеру, кількість яких збільшується залежно від розвитку новітніх технологій, скорочення життєво важливих ресурсів та перебігу суперництва між провідними у військовому та технологічному відношенні країнами. Загальна тенденція засвідчує зростання ролі силових факторів, які підкреслюють вразливість слабких держав, створюють для центрів сили спокусу маніпулювання існуючими міжнародними інституціями та порушення норм більш ранніх, нехай і юридично обов'язкових угод та зобов'язань.

Враховуючи сучасну розстановку сил, будь-який формат керованості у міжнародній системі може бути реалізований лише за умов досягнення мінімальної згоди між провідними центрами сили. Утім, на практиці така оцінка перспектив глобального регулювання має надто мало спільного з принципами ліберального міжнародного порядку, який принаймні формально декларує відповідність спільним інтересам учасників системи, які дотримуються узгоджених норм поведінки.

У порівнянні з переліком традиційних небезпек, у перспективі саме загострення глобальних проблем може спричинити найсерйозніший виклик міжнародному порядку на глобальному та регіональних рівнях, спровокувавши

порушення звичних норм міжнародної взаємодії та самообмеження у поведінці державних суб'єктів.

Список використаних джерел і літератури

1. Ikenberry G.J. The end of liberal international order? // *International Affairs*. 2018. Vol. 94, No. 1. P. 7-23.
2. Ikenberry G.J. Why the Liberal World Order Will Survive // *Ethics and International Affairs*. 2018. Vol. 32, No. 1. P. 17-29.
3. Acharya A. After Liberal Hegemony: The Advent of a Multiplex World Order // *Ethics & International Affairs*. Fall 2017. Vol. 31, No. 3. P. 271–285.
4. Daalder I.H., Lindsay J.M. The Committee to Save the World Order. America's Allies Must Step Up as America Steps Down // *Foreign Affairs/November/December* 2018. Vol. 97, No 6. P. 72-83.
5. Nye J.S. Will the Liberal Order Survive? The History of an Idea // *Foreign Affairs*. January/February 2017. Vol. 96, No. 1. P. 10-16.
6. Leonard M. What Liberal World Order? / *The Strategist – The Australian Strategic Policy Institute Blog*. 2017. March 3. URL: <https://www.aspistrategist.org.au/what-liberal-world-order/>
7. Кортунов А. Неизбежность странного мира // *РСМД*. 15 июля 2016 г. URL: http://old.russiancouncil.ru/inner/?id_4=7930#top-content
8. Allison G. The Myth of the Liberal Order: From Historical Accident to Conventional Wisdom // *Foreign Affairs*. July/August 2018. Vol. 97, No. 4. P. 124-133.
9. Haass R. How a World Order Ends: And What It Comes in Its Wake? // *Foreign Affairs*. January/February 2019. Vol. 98, No. 1. P. 22-30.
10. Mearsheimer J.J. Bound to Fail. The Rise and Fall of the Liberal International Order // *International Security*. Spring 2019. Vol. 43, No. 4. P. 7-50.
11. Krauthammer C. The Unipolar Moment // *Foreign Affairs*. Winter 1990/1991. Vol. 70, no. 1. P. 23-33.
12. Krauthammer Ch. The Unipolar Moment Revisited // *The National Interest*. Winter 2002/2003. No. 70. P. 5-17.
13. Khanna P. *The Second World. Empires and Influence in the New Global Order*. New York : Random House, 2008. 496 p.
14. Comstock P. Parag Khanna Discusses The Second World // *California Literary Review*. 2008. March 4th. URL: <http://calitreview.com/396>

15. Валлерстайн И. Мир, стабильность и легитимность, 1990-2025/2050 // Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире; пер. с англ. П.М. Кудюкина. М. : Изд-во «Университетская книга», 2001. С. С. 347-370.
16. Валлерстайн И. Динамика глобального кризиса: тридцать лет спустя // Эксперт. 2009. № 35. С. 48–56.
17. Posen B.R. The Rise of Illiberal Hegemony: Trump’s Surprising Grand Strategy // Foreign Affairs. Volume 97, Issue 2. March/April 2018. P. 20-27.
18. Lewis J.A. What role should values play in American strategy? // Global Forecast 2017. – Washington : CSIS, 2016. – P. 93-96.
19. It’s not just Trump. Challenges to the liberal international order, according to John Ikenberry / Luiss School of Government. May 25, 2017. URL: <http://open.luiss.it/en/2017/05/25/non-solo-trump-le-sfide-allordine-internazionale-liberale-secondo-ikenberry/>